

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.} 558

Title: *Vad Retnavoli*

Letter

558

वोदरत्नावली (द्वैतार्थप्रतिपादिका)
गुप्त मध्य School.

: Vāda: Ratnāvali:	: Title
: :	: Author
: :	: Editor
: :	: Year, Vols.
: :	: Publisher
558: :	: Remarks

558

२६

वायव्योक्त्यावलीमाध्वनां द्वैतार्थप्रतिपादिका

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ समस्ता देवता धात धात ध्वं सन कर्म दे ॥ तत्त्ववित्परमाचार्य हनुमत मुपास्य
हे ॥ १ ॥ पदवाक्य प्रमाणैः श्रीमद्भिरवधार्यतां ॥ वादरत्नावली रम्या धूम तां शोखिवृत्ता ॥ २ ॥ वि
श्वसत्यं हरिः कर्ता जीवा न्यः परमार्थता ॥ वेद सत्या प्रमाणं चेत्तेवं सत्यं समस्तः स्ति ति ॥ ३ ॥
ननु विश्वस्य पारमार्थिकं सत्यत्वं कुतः सिद्धं ॥ श्रुतिस्मृति तिहा सपुरो गो रि निबुद्धः ॥ तथा हि ॥
कविर्मनीषी परिच्छेदः स्वयं नुर्याप्य तैत त्थ तो र्थान्य दधा छा श्वती सः समा न्यः इति शशावा
श्वे ॥ विश्वं सत्यं मधवाना युवो विदिमः ॥ श्रुतं प्रमि नं ति च तं वा ॥ प्रधा न्य न्य स्य महतो महानि सत्या
सत्यस्य करणानि वो चं ॥ सत्यं मे नम उच्यते मरे ति गति देवस्य गणतो मधो नः यश्चिकेतसि
त्यमितं नमो धेव सुस्या हं च त जेतो तदा ता ॥ सत्यस्यै स्य महिमा गणेशो यो यज्ञे षु विप्ररा ज्ये ॥
असत्यमाह जगदेतदताः शक्तिं हरे येन विदुः परां हि ॥ यस्य स्यै पाजुग देत दी दृक् स द्वा त्मभूः
सत्यकर्म माहात्म्य ॥ अथै नमाहुः सत्यकर्मैः सत्यं स्ये वे दे विष्णो सौ ॥ १ ॥ नृ नती ति ति ॥ तस्यां
देवा विका रस्य विष्णो रिष्ठा वशा त्किं ॥ यथार्थ मे व संभू त मिति वे दवचो रि व ल मिति हि रिं
शे ॥ विश्वं सत्यं वशे विष्णो नित्य मे व प्रवा हतः ॥ नक्वा प्यो नी दृशं विरवं त तत्का जानु सार त
इति ॥ व्या स स्मृतौ ॥ एवं तु नृ तो मा हा वि सु र्य थार्थ जग दी दृशं ॥ अना धनं त का ली नं स स जा

२

ह्ये

क्र

२

तेषां विभुरिति वाराहे ॥ असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरं ॥ नासुराः स्वयं न लाः जगत् ॥ लपका
रिणा इति व्यास स्मृतौ ॥ असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरं ॥ ऐतां हस्ति मव ल्प न ला त्मा नो लपका वु
ह्यः प्रनयं तु अकर्मणां लयाय जग तो हिताः ॥ इति जगद्वचन मिति संक्षेपः ॥ न च त्र की दृशं सत्यं
त्वमुच्यते ॥ या दृशं ब्रह्मणा ता दृशं मे वे ति बुद्धः ॥ न च विश्वं मिथ्ये त्या वयो रे का पि संमता श्रुति रस्ती
ति संक्षेपः ॥ नेह नाने ति श्रुत्योः सर्वदा प्रपंच निषेधः क्रियत इति चेत् ॥ मैवं वो चः ॥ स्वगत नाना त्व
निषेधय रत्ना रत्नाः ॥ इह सगुणो नाना वतारे ब्रह्मणि कुंच नु नाना त्वं ना स्ती त्यर्थः ॥ ओ कयो
रित्वा दिवचनात् ॥ नै ति भाव प्रधान निर्देशः ॥ नाना शब्दः प्रजा भाव वचन इति कथ्यते ॥
अतो नानाया श्रुत्याप्य देत वादिना मि ह सि धिः ॥ किंचै यं सु ति ब्रह्म व्यति रिक्त स्य सर्व स्य दि
मिथ्या त्वं प्रतिपादयेत् ॥ तदा स्व स्वै पे स्य स्यार्थ स्य च मिथ्या त्वं प्रतिपादयेत् ॥ ने ति पक्षे त
त्रैव प्रामा ण्य मस्याः वि हि नं स्या ते नै व स र्दे त भंग श्च स्यात् ॥ प्रथमे स्व क्रिया विरो धो स्या दिष्ट
सिद्धि स्यात् ॥ जगन्मिथ्ये ति मिथ्या चे तित त्त्व सत्यं वयं वस्य ति ॥ यथान्तं ब्रह्मे त्यन्तं चेत् क
तं ब्रह्मे ति सि द्ध ति ॥ यस्य विषयः स्वयं च मिथ्या स्या तत् प्रमाण मपि न स्यात् ॥ वंधा सुत वचन
वत् ॥ यदेवे ह तदमुत्र तदनु इह ॥ मत्सोऽसमत्सु मा भौ तिय इह नाने व पश्य ती ति नाना वतारा

नाना

वदः

ते

ज्ञे

२

णो प्रकृतत्वादुपक्रमविशेषः श्वस्यात् ॥ तस्मात्सर्वज्ञेन जगत्तात्त्राव्यकारेणोक्तो जगत्ति स्वगतः ।
 नेराभाव एव श्रुत्यर्थे विसेयः ब्रह्मणः स्तद्गुणानां च नेरदर्शय र्धुतमः नेरा नेरदर्शनी च मध्यमं तु
 तमो विशेष इति वै किंश्रुत्या च निश्चितो यमर्थः गुणक्रियादयो विशेषो स्वरूपं नान्यदिष्यते इति प्रहो
 पनिषदि च ॥ त्रयोप्येकमेवेत्यत्र स्वगतं वै नेरवृत्तं न श्रुत्यर्थो वयं प्रियते ॥ अत्र प्रकरणे आत्मानं नव
 रुधा जगत्तात्त्राव्यकारेणोक्तं ॥ यतश्चोदितस्त्वयि यत्र च गच्छतीत्यादिना अनेके धर्मक्रियायत्र
 बहुत्व धर्मि धर्मजाताः किं कर्मत्वा अनेकनेदः प्राप्ताः न इतीत्या चेदनेहो प्राप्तो ॥ तदेतस्यात्
 मनेन निरस्पृहो न वेतस्या धान्ये विषये वयं योजना ॥ इह ब्रह्मणि किंचन धर्मदिकं नाना नास्ति
 अत्र किंचन शब्दः प्रकृतपरत्व ॥ यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शयिष्यामासावित्यत्र सर्वशब्दस्य
 सर्वनामपरत्वात् ॥ प्रकृतपरत्वादि सर्वकामपरतानुनर प्रकृत सर्वकामपरतेति शिष्या
 तितं ॥ यथात्र किं शब्दः तथाच प्रकृतं धर्मदिकं नाना नास्तीत्यर्थो युक्तः ॥ नाना कृतमुपनिषेधे
 च नाना केव निषिद्धं नवति ॥ विशेषस्य प्रथमा प्राप्तीत्यात् ॥ अन्यथा तदुपपादने वेया च्यति ॥
 सविशेषयो विधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायात् ॥ लोहिते लोपोक्तिः त्विजः प्रच
 रं ति ॥ नजीर्णमुलवदा ससास्त्रातकः स्त्रायादित्यादौ तथा दर्शनात् ॥ अतएवोक्तं नैदुः विशेष

२

धी

ह

व्यं नाभिधागच्छेत्तजीर्णशक्तिः विशेषण इति ॥ नन्वेनेन वाक्येन ब्रह्म व्यतिरिक्तं सर्वबाध्यता
 किं संकोचेनेति चेत् ॥ हेतुतद्वकपाथेपि ब्रह्म व्यतिरिक्तो वक्तव्यः निषेधरूपत्वात् स च सत्त्वो मिथ्या
 वामिथ्याचेद्युष्मदिसं व्याघातः श्रुतेरिति त्वावेकस्यात् अस्मदिसिद्धं स्यात् ॥ सत्यमेव ब्रह्म व्यति
 रित्तस्य सत्यत्वेन विधातयेत् ॥ संनिपातलक्षणो विधिरिति मितं तद्विधातयेति महाभाष्योक्तं
 म्यायात् ॥ यथानिकुचित इत्यत्र किं त्वसंनिधानेन कुचधातोर्नलोपे सति तदुपधात्वमिति ॥ उदुप
 धादुपधादिकर्मणो रन्यतरस्यमित्यं किं त्वस्य निमित्तं नवति ॥ तथा ब्रह्म व्यतिरिक्तं सत्यं प्रसादं ल
 यः सत्यश्रुतेरपि स्तोपजीये ब्रह्म व्यतिरिक्तं सत्यत्वं न बाधेत ॥ यदि बाधेत तत्त्वात्मानं बाधेत ॥ त
 तश्च व्योतिश्च स्यात् स्तोत्थानं च न स्यात् ॥ ब्रह्म व्यतिरिक्तं वस्तु सत्यं स्यादेव ॥ तस्माद्ब्रह्म गुणावता
 रप्रतियोगिकनेदमात्र निषेधे तात्पर्यश्रुतेरिति ॥ उभय निषेधे गौरव स्यात् ॥ शये ते भ्रयते हंति न
 नवीतं वृत्तिं नवतीति तत्राज्यस्याप्रकृतत्वात् ॥ तत्र तदनुवादे ब्रह्मति नवनीतत्वं विधीयते किं तु वि
 शिष्टविधिरिति पर्वपक्षः विशिष्टविधौ गौरवात् गौरवस्य च दुस्तत्वात् अतिरिक्तः शतिसन
 बारुतदनुवादेन विशेषणमात्रं विधीयत इति ॥ तृतीयाध्यायस्याहमेवादे समर्पितं ॥ तस्माद्
 मदीनां अदृष्टत्वे तात्पर्यश्रुतेरिति ॥ किंचने तिसामान्यशब्दस्य अनुवादस्याप्रकृतं श्रमिन्त्वात्
 प्रकरणान्न संकोचः ॥ यथा व्रीही नवहतीत्यत्र सामान्यव्रीहि श्रुते प्रकरणान्न संकोचः दर्शय

काकतिः विनश्चत्येताभ्यां यथासंख्य असवाचिभ्यां नाना नौ नवतः। स्वार्थे इति च महाभाष्योक्तेरस्म
 दीय एवार्थः नानाप्रत्युक्ता संघात इति वाच्यं यदतिरस्मदीय एवार्थोस्ति। अपि च इदं विश्वं सर्वदाना।
 स्ति। उत कदाचित्। आर्थे त्वसत्त्वापत्त्या अपसी घातापत्तिः। न ह्यारोपितस्य शुक्तिरजतादेर्को जत्रय।
 निषेधपूर्वत्वं त्वयोरिति क्रियते। न द्वितीयः प्रलयादौ नष्टत्वात्। अर्थोतरतापाताच्च। धर्मादेकालत्रयस
 ताकेन प्राप्ती। न तावदध्यक्षेण। तदग्रे चरत्वात्। किंच इह ब्रह्मणि किंच न इति विश्वं नास्तीत्यु
 क्ते अत्यन्तस्वकारणे अस्तीत्येव लभ्यते। न त्वसत्त्वं। न हि देवस्त्वो गृहे नास्तीत्युक्ते असवे वस
 नवति। नापि पक्षे भूमौ न संभवत इत्युक्ते प्यसंस्तु स नवति। ब्रह्मैव कारणमिति चेत्। किं निमित्त
 कारणं किं वोपादानकारणं। नाद्यः निमित्तकार्यस्यासंभवे तत्त्वात्। न हि कुर्विदेयदेस्ती। अपितु स्या
 दादान एव। नोतरः ब्रह्मप्रेरितायाः प्रकृतेरेवोपादानत्वात्। न उद्व्यस्य हि जडमेव परिणामिरव्यमे
 व उपादानं तुल्यं। ननु निर्विकारमजडं ब्रह्मेति शास्त्रे व्युत्पादितत्वात्। तस्मान्नान्यापि श्रुत्या वि
 श्वमिच्छात्वसिद्धिरिति सिद्धं। वाच्यं नानाविकारो नाम धेयं यदतिके त्वेव सत्यमिति श्रुत्या जग
 न्मिच्छात्वं प्रतीयत इति चेन्नैतमेव मसंजातितं नाभिष्टाः यथा संस्तुता पक्षं श नाम धेययोर्हेतु
 हेतुमदूनावः तथा ब्रह्मजगतो रिति ६६ स्मृत्युत्पादनपरत्वात् अस्याश्रुते। न न स्यत्र मिच्छा

त्वप्रतिपादकं पदमस्ति। अथोक्तं स्वशास्त्रे। वाच्यं नानाविकारमिति तुल्ये मिच्छेत्पश्रुतकल्पना। पुनरुक्ति
 र्नाम धेयमिति त्वस्य निरर्थता। एवमन्या नपि वाक्यानि उपपन्नमादिभिः सम्पदुक्त्या खेयानि
 विस्तरस्तु रवलवैरव उनेरु र्म। तस्मान्नकाचित्प्रपंचस्यातीकं त्वेति श्रुतिरस्तीति सिद्धं। नापि
 विश्वस्य मिच्छात्वे अभ्यनुमानमस्ति। ननु स्तिपदविवादपदं मिच्छादशयत्वात् यदित्यं तत्त
 था। यथासं प्रतिपन्नं। तथा चेदं तस्मात्तथेति। अत्र ब्रह्मः किमिदं मिच्छात्वं नाम किमसत्त्वं।
 उत प्रमाणा सत्त्वं अथाप्रमाणा विषयत्वं वा अयथार्थज्ञानविषयत्वं वा स हि विविक्तत्वं वा अ
 विधातत्कार्ययोरन्यतरत्वं वा ध्यात्वं वा। अनिवर्चनीयत्वं वा सात्त्वताभावसमानाधिकरण्यात्वं
 वा तथा प्रतीयमानत्वं वा अथवा अन्यत्किंचित्। ११। नाद्यः। अयसि घातापातात्। व्याख्यादे श्चात्वं
 ता सत्यसंगतः। अनुमानत्वव्याहृतेः। न द्वितीयः ब्रह्मणो विमिच्छात्वापातात्। तस्य स्वप्रका
 शत्वेन त्वया सर्वप्रमाणोच्यत्वस्य त्वयानंगीकारात्। न तृतीयः सदादिभिरपि तस्यांगीकृतत्वेना
 र्थोतरतापातात्। प्रपंचस्य दणिकमिदमिति प्रमाणोच्यत्वानंगीकारात्। स्मृतिविषयस्य याथाव्या
 भ्युपगमात्। ५। नापि चतुर्थः उक्तदोषानुवगात्। न पंचमः अस्मान्नि ब्रह्मवैलक्षण्यमंगीकारात्।
 सतोपित्यदंतरवैलक्षण्यमंगीकारात् सिद्धसाधनतापातात् नापि षष्ठः अनाद्यनिर्वाच्याया अविद्या

याः अप्रसिद्धत्वात् अर्वांगीकृतस्याज्ञानस्य तत्कार्यस्य च प्रवृत्तिसंस्कारादेस्तत्वाच्च सिद्धसाधनता
 पातात् ॥ नापि सप्तमः किमिदं बाध्यत्वेनाम ॥ अन्यथा सौख्येना तस्य सम्पत्तिवशात् तत्त्वं वाज्ञान
 निवर्त्यत्वेना ॥ प्रतिबंधोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वेना ॥ नाद्यः सिद्धसाधनात् ॥ न द्वितीयः ज्ञान
 निवर्त्यस्यापि अभावस्य अज्ञानसुखेनापादेशस्तत्त्वात् ॥ सर्वस्य सत्त्वे विषये शिष्यज्ञाने नि
 वर्त्यत्वांगीकाराच्च ॥ तृतीये केयं प्रतिपन्नता ॥ प्रमाणप्रतिपन्नतावाभ्यां प्रतिपन्नताया ॥ नाद्यः
 प्रमाणेन यदुपाधौ यः प्रतिपन्नः तस्य च निषेधासंभवात् ॥ अंतिप्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगि
 त्वस्य तत्त्वत्वेपि संनवे नार्थोत्तरत्वात् ॥ न हि ब्रह्म विश्वेन च वतीत्युत्वे मिथ्या विश्वमिथ्या नवति
 नाधिकेन च विश्वं आत्मा ब्रह्मेवेत्यवगतं ॥ अंतं विश्वं ब्रह्म न नवतीति बोधे ब्रह्म मिथ्या नवति
 किंचेदं साध्यं बाध्यत्वेनाध्यमुता बाध्यं यवातत्वाधारणसाध्यते ॥ इदं च सिद्धसाधनात् ॥
 तस्य प्रपंचस्य तत्त्वाविशेषात् ॥ उत्तरं किं ब्रह्म स्वरूपं इति ततो निर्वर्तमाने सिद्धसाधनता ॥ ब्रह्म
 संबंधस्यास्मानिर्गुणीकरणात् द्वितीये तेनैव दृश्यत्वं हेतोरनेकात्वात् ॥ नापि साधारणमि
 ति तृतीयपक्षा बाधितं बाध्यत्वमप्युपगच्छता मया साधारणाकारमुपगच्छता ॥ न चेदं
 ज्ञातुं तरे ॥ व्याहृत्य भावात् ॥ यथोक्तं मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वं मिथ्यात्वं बाधितं न वेत् ॥ सस

त्वस्य च सत्यत्वे सत्यत्वं धेयं पितं न वेत् ॥ इति ॥ अहमे किमिदं निर्वचनीयं नाम किं निर्वचनीयं
 न ॥ उत सत्त्वात् निर्वचनीयं मशक्यं न ॥ नाद्यः व्याहृत्य तत्त्वोपाधौ नावप्रसंगेना संनवेत्वात् ॥ द्वितीये प्रत्ये
 के लक्षणात्वे सदसत्तोर निर्वचनीयता पातात् ॥ समुदितस्य तथात्वे सतो असत्तस्य सदसत्तत्वे
 ताभावेन तत्प्रसंगानिरासात् ॥ अत्रोक्तं चित्सुखेन प्रत्येकं सदसत्त्वात् आर्वाचार्यद्वीन यत् ॥ गारु
 नेतर्निर्वाच्यमाहुर्वेदांतवेदिनः ॥ इति ॥ अत्रापि प्रत्येकलक्षणात्वे सदसत्तोर निर्वचनीयता पा
 तात् समुदितस्य तथात्वे सतो सत्तस्य सदसत्तत्वेनाभावेन तत्प्रसंगानिस्तारात् ॥ सत्त्वेकस्य
 भावस्य प्रपंचस्य सदसत्त्वाद्यनेकाकारात् ॥ विशेष्यवैयर्थ्याच्च ॥ न हि सत्त्वासत्त्वे द्वाप्येकत्र स्थः
 व्याघातात् ॥ किंच सत्त्वादिनिर्वचनीयं मशक्यं निर्वचनीयं चेत् ॥ अतिव्याप्तिरर्थोत्तराचस्यो
 त् ॥ न हि ब्रह्म घटो वा सत्यमित्युच्यते ॥ सत्त्वाद्यभावात् यत्र संज्ञितं तदनिर्वाच्यमिति चेत् ॥ तर्हि त
 त्रैव सिद्धसाधनं ॥ न हि सत्त्वाद्यभावात् सत्तास्ति ॥ अनवस्थाया यत् ॥ निर्गुणो ब्रह्मणि अस्ति ॥
 अतिव्याप्तेः ॥ न हि तत्रात्यर्थ्यास्तत्त्वे संनवति ॥ ब्रह्म सदसत्त्वं लक्षणात् तदनिर्वचनीयमिति
 चेत् ॥ व्याहृत्य भावात् ॥ यथोक्तं मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वं मिथ्यात्वं बाधितं न वेत् ॥ सस
 मानार्थो उत प्रामाणिकी प्रामा ॥ कपिकायौ किं वायी क्रियाहित ॥ इन सौख्ये किं वा विद्यमाना विद्य

स्तेनाभिधाने तस्मैव दृश्यत्वनिषेधस्यात् ॥ ततश्च प्रपंचे असिद्धो हेतुः स्यात् ॥ न द्वितीयः ब्रह्मणो
 दृश्यत्वस्य दुस्त्यज्ज्ञात्वात् ॥ लक्षणायाः अपिशृङ्गस्य त्वेदृश्यत्वस्यावर्जनायत्वात् ॥ अविद्या
 नियतो चानैकांतिकता स्यात् ॥ एवमसतो विज्ञानविषयत्वं प्रकृत्यं ॥ अतस्तत्त्वविज्ञानम्
 येशब्दः करोति हेतुः ॥ अतएव न पंचमः पक्षः स्वप्रकाशत्वं च कथ्यं ॥ यद्वा बोद्धव्यं त्वं
 अवेद्यत्वमेव मिति चेत् ॥ तर्हि किं वेद्यत्वं दृश्यत्वं मित्युक्तं स्यात् ॥ तत्रोक्तं दूषणं ॥ स्वयं यद्
 हारे स्वातिरेकदर्शनानुपेक्षत्वं स्वप्रकाशत्वं तद्वा बोद्धव्यं त्वमिति चेत् तर्हि आत्मनोप्य हि
 यत्वादि स्वव्यवहारे संविद्येन पेक्षा स दद्यात् ॥ यन्निचारः स्यात् ॥ निर्विकल्पकस्वव्यवहारे संवि
 दं तदनुपेक्षः आत्मेति चेत् ॥ तर्हि यदोपेतयेवेति सिद्धिः स्यात् ॥ घटे विशिष्टव्यवहारो राति
 रित्येति निर्विशेषव्यवहार एव नास्तीति चेत् तर्हि आत्मन्यपि नास्तीत्यर्थः ॥ जं ॥ अवेद्यत्वे सत्य
 परोक्षव्यवहारविषयत्वं स्वप्रकाशत्वं तद्वा बोद्धव्यं त्वमिति चेत् ॥ तथापि किं विशेषणाभा
 वेन विशेषणाभावेन अथोभ्याभावेन दृश्यत्वं च कथ्यं ॥ आद्ये वेद्यत्वाभावे अवेद्यत्वमेव तत्
 त्रोक्तो दोषः द्वितीये असिद्धिः ॥ द्वितीये पुनरनेकांतं विशेष्या सिद्धिश्चेत्पक्षे पक्षेन ॥ न
 नु दृक् दृश्ययोः संबंधानुपपत्त्या विश्वस्य मिथ्यात्वं अवश्यं मारयेयं ॥ तथा हि दृक् दृश्य

श्रयोः संबंधः न तावत्संयोगः इत्यथैरेव संयोगः दृष्टेः श्रान्द्रव्यत्वात् ॥ इत्यत्राप्युपगमेण
 पणदिजिसंयोगः योगात् ॥ नापि सप्तवायः दर्शनस्य अतैकगुणा त्रिंशस्य घटादिनात् ॥
 योगात् ॥ न चाप्यः ज्ञानस्य अवेद्यत्वं स्यात् ॥ नाप्येकांतकरणा संक्रमकपापा कृते संक्रमात्परिणामायोगात् ॥ न चाप्यर्थस्या
 प्यंतकरणसंक्रमः बहिरेवोपलभ्यमानत्वात् ॥ विषयविषयिभावमपि न तत्त्वतो धिगच्छामः
 न तावदज्ञानजन्यफलाधारत्वविषयत्वतज्जनकत्वं ॥ न विषयत्वं विकल्पासहत्वात् ॥
 तत्कलं ज्ञातत्वावधारो वा ॥ नाद्यः अतीतादौ तदसंज्ञेन विषयत्वं प्रसंगात् ॥ न द्वितीयः
 अतदर्थिनो व्यवहारानुपपत्तौ अविषयत्वप्रसंगात् ॥ चो ॥ ॥ द्विजानां नंतरमादीयमान
 दं जादेरपि चोर्ज्ञानविषयत्वात् ॥ नापि ज्ञानगोचरत्वं ॥ तस्यैव निरूप्यमाणात्वात् ॥ ना
 प्यव्यवहारयोग्यत्वं मतिप्रसंगात् ॥ यत्संज्ञिकेर्ज्ञानाद्विज्ञानजन्यते स तस्य विषय
 इति चेन्न ॥ रूपादिज्ञानस्य आकादि विषयत्वात् ॥ नित्यस्य च ज्ञानस्य निर्विषयताया
 ताच्च ॥ यस्यां संविदियो वभासते सतः स्याद्विषय इति चेन्न ॥ भासमानतायाः एवं अ

धा

धाप्यनिरूपणात्॥ न च ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वं॥ अतीतिरिति ज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य कर्मकार
काज्जन्तत्वेनाविषयत्वापातात्॥ नाप्यस्मद्व्यापारभावः सुबुद्धिर्बहिर्भावेत्यभावप्रसंगात्॥
सर्वधाप्यतीतानागतयोः संबंधस्य दुर्निरूपत्वं॥ न हि निराधारसंबंधः संभवति किंच विषय
विषयीभावसंबंधोपि द्विनिष्ठ एवादिष्टोदा॥ नाद्योऽवयोरपि विषयेत्यप्रसंगात्॥ न हि
तीयः संबंधरूपताव्याघातात्॥ तदेवं विषयविषयीभावानिरूपणाद्यत्पन्थ्यस्तत्प्राप्तौ
पंचे सत्यत्वे दृश्यत्वा नुपपत्तिर्वाधिकेति॥ तदेतदयुक्तं॥ व्याकृतेऽतथाहि॥ दृक् दृश्ययोः
संबंधो नास्तीत्यनेन किंचोध्यते॥ संबंधाभाव इति चेत्॥ इदमेवमत्रैवं बोधने संबंधो गी कं
तो न वा॥ आद्ये स्वव्याहृतिः द्वितीये अनिष्ठसंगतत्वे दोषनं स्यात्॥ अर्थेनायमपि संबंधः स
त्यः तदावक्तव्यः॥ एतद्विधिविषयोऽसौ वाक्स्तिमिष्यावेति॥ आद्ये नमो हानिः संबंधावस्था
लीकत्वे आद्ये संबंधस्य सत्यत्वापत्तेः॥ द्वितीये तददेव प्रपंचसत्यत्वाविधातः स्यात् किंच॥
किमत्र दृक् दृश्ययोः संबंधानुपपत्त्या तदुपपादनार्थं दृश्यमिष्यात् कल्पनमित्यप्यपत्ति
विवक्षिता किंचा संबंधाभावात् संबंधिनोप्यभाव इत्यनुमानेन साध्यते अथ दृश्यस
त्यत्वे तस्य संवादेनाभावप्रसंग इति प्रपंचमिष्यात्मानुमानादेरनुग्रहात् कतर्कविवक्षा

नाद्यः अन्यथैवोपपत्तेः अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् उपपादके बुद्धिः इत्यत्र व्युत्पत्तिः तस्याः
सामग्री आद्येप्यस्योपपादकत्वं॥ प्रमाणाविरुद्धत्वं च॥ आद्येप्यस्यानुपपद्यमानत्वं प्रमि
तत्वं चेति॥ अतएवान्यथाप्युपपत्तेरित्यथैवोपपत्तिप्रमाणविरुद्धत्वं मनुपपत्त्यभावश्चोक्त
अपि नित्यव्यापि॥ अत्र चाद्येप्यस्योपपादकत्वाभावः न हि दृक् दृश्यसंबंधस्योपपादक
दृश्यमिष्यात्वं॥ अपितु प्रतिक्षेपकमेव॥ विश्वे सत्यमित्यादिश्रुतिविरुद्धं चाद्येप्ये॥ नाप्याद्ये
पकस्यानुपपद्यमानत्वं॥ संबंधस्य कार्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्॥ अन्यथातिप्रसंगात्॥
त्वमापि न त्यावेदकये दा तज्ज नितविज्ञानस्य ब्रह्मविषयसांगीकारात्॥ व्याघातः च दुष्प्र
दिहस्यतात्॥ तथापि कोसौ संबंध इति चेत्॥ कोसाविति किंतु प्रमाणं प्रच्छते किंचासां॥
जाविशेषः उतस्वरूपविशेषः यदालक्ष्यं किंसंयोगादिबुक्कुत्रांतर्भाव इति वा॥ नाद्यः नित्य
तव्यवहाररूपकार्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्॥ द्वितीये तैमंतरेणापि स्वमान्यत एव व्यव
हारसिद्धेः किंच विशेषविचारश्च ज्ञेयः॥ विषयविषयीभाव एव विशेषनाम निर्दिश्यते॥
सांकेत्यतावा॥ यथारुचिनामांतर॥ तृतीये स एव सः न त्वम्यः॥ चतुर्थे लक्षणमंतरेणापि इ
दं द्वितीयसंबन्धस्य दृक् दृश्यस्य दुरुपेक्ष्यत्वात्॥ पंचमेन कुत्रचिदिति॥ वृत्तिर्दृक्॥

ए

तत्रविहर्षमंतत्रैववाक्यतो ॥ संतिचैकशतेष्वर्थः यथोक्तं महाभाष्ये ॥ वही स्थस्थानेयोगनि
यमार्थेयमारंभः एकशतं वक्ष्यथा संति एते सर्वे यस्याः अमुच्चारयितायां ॥ प्राप्नुवंतीति ॥ ए
वंलोकवेदप्रसिद्धाः संति ॥ अन्यथा पितृधनपुत्रोत्पत्त्यादिसर्वव्यवहारविलोपप्रसंगा
त् ॥ न च ते द्विष्टाः नापि विधमानयोरेव नित्यया व्यवहर्तव्याः निरूप्य निरूपकभावो न च संबंधः
धः निरूपकत्वं च सतश्चैकदाचिदसतो विध्यस्तेव ॥ गुरुणा दीका कुरुणां सत्रमित्यादिप्रसंगा
त् ॥ नाप्यपारमार्थिकाः निषेधाभावात् ॥ तादृशएवविषयविषयीभावसंबंधोऽस्त्यर्थं च मिथ्या
त्वे प्रपंचस्य दृश्यत्वम् ॥ गगनइव गंधर्वस्तत्र नगरस्य दृशि प्रपंचस्यारोपितत्वादिति चेत् ॥
तर्हि सर्वेषां सर्वे दृश्येत् ॥ न केनापि किंचित् त्रिंश्रियसंश्रिकषादिकं नियामकमिति चेत् ॥
तर्हि किमेतन्नारोपितत्वेन ॥ सत्यत्वेपि करसंबंधनिबंधनो विषयविषयीभावोऽस्त्युक्तम् ॥ दृ
कुदृश्ययोः संबंधः विषयलक्षणात् ॥ च शास्त्रे कथितं ॥ नियत्यात्तेदकोयस्तु ज्ञानस्य वि
षयसहि ॥ ज्ञानस्य कर्म कैवातच न क्रियो त्यादकमतम् ॥ करणां भेदसंबंधज्ञानसाधनता
न्नजेत् ॥ सतस्य विषयान्न ज्ञानत्वं चोपदिश्यत इति ॥ ज्ञानक्रिया कर्मत्वं च तत्क्रियो
त्यादकस्यैव ॥ नापि सतस्य ति नियमोऽस्ति यथा ॥ नवनयः क्रियो कुर्वन् क्रियारकं क्रियाकृत

ए

करणादिक्रिया

तत्पूर्वभावित्वात् ॥ मुख्यकारकी ॥ कर्मणास्तु क्रियासाध्यत्वात् न कारकत्वं ॥ किं तूद्देश्यत्वाका
रेणैव कारकत्वव्यपदेशः ॥ अत एवोपाधिकं कारकत्वं बुद्धिस्त्यत्मात्रादिति ॥ नापि वि
त्तीयसंबंधाभावोऽपि संबंधिनोऽसत्त्वा विद्यात्वात् ॥ अन्यथा दृश्यत्ववत् किं दृशोऽपि मिथ्यात्वं
न स्यात् ॥ अतः कृतिस्त्वयकाशा अतः कृतित्वात् ॥ यत्रैवंतत्रैवं ॥ यथा घटइति विवरणोक्तेः
स्वप्रकाशत्वात् सत्यत्वमिति चेत् ॥ अहं तानुमानादिविषयत्येकथं विषयसत्यत्वं विधाय
सि ॥ अतः संबंधमिथ्यात्वेपि न संबंधिमिथ्यात्वेऽपि नास्ति नापि तृतीयः असत्यत्वपक्षे
पि संबंधोऽनुपपत्तिप्रसंगेनाप्रति तर्कपरा हतत्वात् ॥ अतः कृते सत्यत्वेपि यथानुमा
ना विषयता ब्रह्मणः ससत्त्वे यथा कृतिगम्यता ॥ तथा प्रपंचस्य सत्यत्वेपि दृश्यत्वं किं न
स्यात् ब्रह्मवदेव किंचात्र कथमापादनं ॥ यदि विश्वे सत्यं स्यात्तदा संबंधोऽनुपपत्तिः स्या
त् ॥ तर्हि उपपत्तिश्चेत्तत्संबंधः विपर्ययपर्वसानस्यात् ॥ आर्षे पितः संबंधो दृश्यस
त्यत्वे न स्यादिति चेत् ॥ न त्वा रोपितः संबंध इत्यास्थी यतौ ॥ यदि विश्वे सत्यं स्यात्तर्हि त
द्ज्ञेयज्ञानसंबंधोऽसत्यः स्यादिति चेत् इह त्वात् ॥ वेदांतज्ञाने ज्ञेयसंबंधस्याभलीकष
त्वेपि विषयसत्यत्वाभ्युपगमाच्च ॥ विस्तृतं चैतत्तत्त्वं न रवं न इत्यप्यं विस्तरेण ॥

रो

१०

विमतं सदसदितलक्षणं ज्ञानबोधत्वात् तदुक्तिरजतवदिति साधनमस्त्विति चेत्तत्र ॥ ४ ॥ प्रति-
 तिज्ञा व्याहृते ॥ संचनवतीत्युक्ते असद्वचनं तदुक्तिरुपनयनं संचनवतीत्युक्ते कथं न व्याहृतिः ॥
 स्यात् ॥ न चैतत्साधनार्थं संचनवतीत्युक्तिः प्रतिज्ञायाः अर्थः साध्येत हेतुना ॥ न तस्य हेतुनिश्चया-
 पास्य तत्रैव योक्तव्यः इति श्रियायात् ॥ तृतीयप्रकारं गीकारिणो न व्याहृतिरिति ॥ प्रतिज्ञासिद्धौ
 तृतीयप्रकारसिद्धिः न सिद्धौ व्याहृत्य भावात् प्रतिज्ञासिद्धिरिति परस्परव्याप्यते ॥ अत्र सि-
 द्धविशेषो व्याहृत्या ॥ न हि सत्त्वेनासत्त्वेनापि निरूप्य प्रसिद्धं वस्तु सत्तमस्ति ॥ व्याप्तिपक्ष-
 धर्मता विरहात् ॥ न च प्रतीतेन कस्यापि व्याप्तिशक्यत्वं हि गृहसाध्यधर्मिण्यप्युक्तं ॥ ३ ॥
 न च प्रसिद्धविशेषणो ह्येव संदेहो युज्यते इति ॥ यदुक्तं चित्तुत्वेन ॥ सत्त्वासत्त्वे एकधर्मि-
 निष्ठात्वं भावप्रतियोगिनीधर्मत्वात् परसद्वदिति ॥ तदसु तदुक्तिरर्थे यत्वादिना व्यभिचारात्
 तदस्यपि किंचिन्निष्ठात्वं भावप्रतियोगितासाधनेन दादिशब्दनिधेयत्वाद्वाद्यतः स्यात्
 अधिकृत्य चोपाधिः न हि रूपसंयोगप्रतिषेधप्रतिषेधकरूपो विरोधोक्तिः किंचात्र साध्यम् ॥
 विमतं ॥ सदसद्वैलक्षण्यमिति चेत् ॥ विवेको च ॥ प्रपञ्चस्यास्यातिरसद्वैलक्षण्ययोगीकारात् सि- १०
 द्धसाधनतापातात् ॥ सद्वैलक्षण्येन सदसद्वैलक्षण्यं स यात्र साध्यते तत्कथं सिद्धं

साधनमिति चेत् ॥ न प्रोक्तो व्यापारिहारात् न हि सिद्धमसिद्धेन सहोच्यमानमसिद्धं नवति ॥
 सद्वैलक्षण्यविशिष्टसद्वैलक्षण्यसाधनात् ॥ अदोष इति चेत्तत्र ॥ तथापि सिद्धसाधने न
 त्वात् ॥ सतोपि सदंतरवैलक्षण्ययोगीकारात् ॥ सदसद्वैलक्षण्येनामसद्वैलक्षण्यनधिकरणत्वं
 मिति चेत्तत्र ॥ तथापि न सिद्धसाधनता निस्तारः सत्त्वैकस्य भावस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वानेगी-
 कारात् ॥ सत्त्वानधिकरणत्वमसत्त्वानधिकरणत्वं च साध्यत इति चेत्तत्र असत्त्वानधिक-
 रणत्वसाधने वैषम्यमस्ति ॥ सत्त्वानधिकरणत्वसाधने प्रत्यक्षबाधश्च स्यात् ॥ तथा हि ॥ न
 हि सत्त्वेनाप्येकमनुगतमावयोर्मतं किंतु ॥ प्रतिवस्तु निष्ठं ॥ तत्र विद्यमानसत्त्वानधिक-
 रणत्वसाध्यमानमेकसत्त्वानधिकरणत्वं मुतानेकसत्त्वानधिकरणत्वं किंचासिद्धे सत्त्वा- ११
 नधिकरणत्वं भावो सिद्धविशेषितसत्त्वानधिकरणत्वं किंचासर्वथा सत्त्वानधिकरणत्वं
 विविक्षितं ॥ नाद्यः सतोपि सत्त्वानधिकरणत्वात् सिद्धसाधनापत्तेः अनेकं सत्त्वाप-
 त्तेनैव सिद्धं ॥ न विवेकीयतः तीयो ॥ एकैकस्य अनेकसर्वसत्त्वास्वीकारात् ॥ न तुरीयः ब्रह्म-
 त्वगतसत्त्वानधिकरणतयापि प्रतीतार्थोपपत्तेरर्थान्तरत्वात् ॥ न पंचमः उपजीव्य-
 त्वज्ञागमबाधात् ॥ किंच सद्वैलक्षण्यं किंचासिद्धे ॥ किंच सत्ता जातिरिति सिद्धविशेष-
 किंचा

अभ्रांतौ व्यावहारिकस्यैव मानत्वाच्च॥ प्रातिभासिकमपि न प्रतीयते॥ न द्वितीयः व्याप्यमा
 वाच॥ अन्यथा व्याप्यत्वादिभिः रसत एव तादात्म्यस्यैव विज्ञानस्यापि व्याप्यत्वादिभिरसत्या व्याप
 वकाशतायाः असंख्यत्वादिभिरसत एव रजतस्य अपरोक्षतया प्रतीत्यंगीकारात्॥ स त्वया ३
 त एव प्रतीतिरिति चेन्न भ्रांतिः नापि बाधः न हि भ्रांतावपि असंज्ञप्रतीयत इति मनुवच्च
 नेकुलनियमोस्ति॥ परेणापीदं रजतयोः तादात्म्यावभासो गीहवत एव॥ यद्योक्तं॥ अध्यासो
 नाम तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति अनुश्रुतिकेदमंशस्य रजतत्वं संसर्गो रजतस्य इति संसर्गो
 हि तावदसंज्ञेव प्रतीयते॥ अतो व्याप्तेर्नान्तरात्वाच्चेन्नानिष्ठसिद्धिः सर्वेषां मते त्वयोग्ये,
 रजते वलयकरणदियोग्यता तावदसत्येव प्रतीयते॥ तद्वन्मतेऽपि किं प्रातिभासिकं प्राति
 भासिकं तथा प्रतीयते किं व्यावहारिकं तथा वा नाद्यः प्रवृत्त्यावप्रसंगात्॥ न हि प्रातिभा
 सिकमर्थं क्रियास्य युज्यमानं॥ तेनोपलब्धं यतः स्तथा भावं प्रतीत्यापि प्रवृत्तेर्न द्वितीये
 प्रतीयमानव्यावहारिकता सती उता सती॥ आद्ये प्रातिभासिकतानुपपत्तिः दीतीये त्व
 सतोऽपि सत्येन चापरोक्षतया प्रतीतो नासतीति चेत्तत्त्वं उत खंडं उतैव॥ तस्मादि
 सन्नप्रतीयत इति बालनाथितमिति स्मृतं॥ साधवश्चूयं च निदर्शनं॥ ननु सर्वशुक्ति

१२

३

रजतो देवा धस्तावदंगीकृत एव॥ इतरेव निश्चयतां को बाध इति॥ केचिद्वाहुः अधिष्ठान
 याव्या त्वज्ञानविज्ञासा विद्याविनश्यति॥ यावेति ज्ञानानि तावत्स्ये विद्या तत्तरीत्याज्ञानेन
 वा विनाशो वा बाधः॥ अयेत्येके वा विद्या तद्वस्था विशेषा एव रजतता युक्ता दानां स्तत्र
 भवेतीति मन्वानां बल्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन कार्यैरसहाविद्यातिरोधत्वे॥ इत्याहुः॥ तस्मात्
 रीत्याज्ञानेन निवृत्तिर्बाधा अपरेत्याहुः प्रतिपन्नोपाधौ नास्ति नासीन्न न विष्यतीति कालत्र
 यसत्ता निषेधो बाधः तद्विषयत्वं रजतस्य बाध्यत्वमिति॥ तद्रीत्या कालत्रयसत्ता निषेध
 यत्वं बाध्यत्वं वा नायद्यः असतो नाशयत्वायोगात्॥ तथा हि॥ न तावच्छुक्कादिः बाध्यतस्य
 बाधानं तस्मिन्मपि वर्तमानत्वात्॥ अथ रजतादीति चेत्तन्॥ तस्या सत्तात्॥ शुक्तिरजते न
 नाश्व्य तस्या सत्तात्वं ध्यासु तवचनवदिति प्रयोगात्॥ न द्वितीयः॥ तस्याः प्रवृत्तिनिव
 र्तिर्हितीरोधानादिरूपा आविर्भावो विमतो भवेत्॥ सद्धर्मश्च विभावः न चासावसतः
 संचवति॥ नापि ततीयपुरोवर्तिनितस्याधिष्ठानज्ञानेन मनसा प्राप्यं विलीनायां तत्परिणामित
 यास्यमेव विजयीयमानस्यने रजतमिति निषेधविषयत्वांगीकारात् त्रैकालिकसत्ता निषे
 धेऽधविषयत्वे दृष्टत्वापत्त्या अपस्तिसिद्धांतस्यात्॥ सत्ता विरह्यतिरेकेण शशविद्याणा

धुक्ता

हेरः सत्यस्य निरूपणात् ॥ नापिशुक्तिरियमिति विरोधिभा ॥ वांतरज्ञानबाधः ॥ अत्रैव लब्ध
 पिसंज्ञात् ॥ नापि पूर्वज्ञानप्रसंजिता यथाकारस्य स्फोटनमिति लभ्य कुज्ञाने बाधः ॥ आत्म
 निविपक्षे विगतत्वात् ॥ नापि प्रपंचस्यापि बाधत्वं कापिश्रुयत इष्टित्यसिद्धे हेतुः ज्ञानेन नि
 वेध्यत्वं प्रपंचस्यास्तीति चेत् ॥ मैवं योचः ॥ न ह्येवं श्रुतिसत्त्वे वदतः किंतु सत्यप्रवृत्ता नाशवत्
 सस्य संबंधस्य नाशमेव वदतः ॥ इत्यनेन पक्षेन ॥ नापि विश्वमिथ्यात्वे जडत्वे हेतुः प्रोक्तरोषा
 निस्तारात् ॥ अपि च जडत्वं किं ॥ अज्ञानत्वं वा अज्ञातत्वं वा उत ॥ ज्ञानाश्रयत्वं ॥ नाद्यः कति।
 ज्ञानागो असिद्धत्वात् ॥ आत्मनोपि ज्ञानत्वाभावात् ॥ अनेकां त्याज्य ॥ तथाहि ॥ यदात्मरूपं ज्ञान
 मुररीकरोषितस्य विषयं निर्विषयं वा आद्ये स्वविषयं परविषयं वा नाद्यः एकस्या क्रिया।
 यां कर्तृकर्मत्वयोरेक स्मिन् विरुद्धत्वात् परस्मैवेत क्रियाजन्यफलशालित्वस्य कर्मल
 क्षणात् ॥ विषयविषयीभावस्य पराकुप्यत्वं कुत्रावरूपत्वेन एकस्या संज्ञात्वात् ॥ नाद्य
 द्वितीयो ॥ तदनावात् मोक्षे ज्ञानाभावप्रसंगात् ॥ नोत्तरः ॥ आत्मानज्ञानं तेषां शून्यत्वादिसं
 त्यनुमानात् ॥ इति रथाद्योपि ज्ञानं स्यात् ॥ इत्यसिद्धे हेतुः ॥ न द्वितीयः ॥ आत्मनोपि ज्ञात
 त्वाभावात् ॥ अहंकारस्य ज्ञातत्वांगिकारात् ॥ नागसिद्धेश्च ॥ न तृतीयः असंशयना विष

संभूतयोश्च वर्तमानत्वात् ॥ तस्मादसमीचीनोयं हेतुः ॥ इति जडत्वे हेतुः नंगः ॥ नापि जडत्वे
 म्भात्वे परिच्छिन्नत्वे हेतुः साधुः ॥ तथाहि ॥ देशतः परिच्छिन्नत्वं कालतः परिच्छिन्नत्वं वा वस्तु
 तोवा ॥ नाद्यद्वितीयो ॥ नित्येषु पूर्वगतेषु प्रकृतिकात्वादिषु सिद्धे ॥ तेषामतिपरिच्छिन्नत्वाभावे
 ब्रह्मणोपितत्कृत ॥ अस्मादिकत्वं ॥ अयं च समानं न तृतीयः ॥ नेति नेतीत्यादिना ब्रह्मणोपि ज्ञा
 नं न ज्ञानाभावाधिकरणतया श्रुतत्वात् ॥ अस्मरीत्याधिकरुद्धः स्यादिति परिच्छिन्नत्वे हेतु
 नंगः ॥ नापि विश्वमिथ्या अनात्मत्वादि ॥ अस्मात् वदितिसाधीयानुमानं ॥ तथाहि ॥ किं मिदं
 त्वत्वं यदनाद्योनात्मत्वं च ॥ किं मात्मत्वं जातिः ॥ उत सत्त्वं किं स जडत्वं ज्ञानत्वं वा ज्ञानाधारत्वं
 स्वप्रकाशत्वं वा आत्मपदवाच्यत्वं वा तद्वत्त्वं वा ॥ नाद्यः आत्मन एकत्वेन ज्ञातृयोगात्
 कल्पितानेकसंभवात्वेति चेत् ॥ कल्पितात्मनोपत्तिनिक्षेपतया अनेनागसिद्ध्या
 पक्षे ॥ न द्वितीयः साध्या विशिष्टत्वात् ॥ असति व्यभिचारात् ॥ न तृतीयः ॥ प्रागेव निरस्त
 त्वात् ॥ न चतुर्थः ॥ कति ज्ञानाभासिद्धत्वात् ॥ न पंचमः आत्मन्यभावात् ॥ तदेतत्त
 दनावात् ॥ नषष्ठः स्वकर्मसंविज्ञता व्यतिरिक्तः स्वप्रकाशतायाः पराकरणात् न
 सप्तमः आत्मन्यभावात् ॥ हेतुसैतदनावात् ॥ अतएव नातिमः अनात्मत्वे हेतुः नंगः ॥ अयं

१४

दा

परः॥ येन तन्निर्णयं ताभावप्रतियोगी पदत्वात्परांतरवत्तदित्यत्र पदस्यैतत्तु निष्ठासंता
 भावप्रतियोगित्वासाधने॥ अतः ताभावस्य प्रतियोगिकत्वेन बाधितं॥ एतत्तु पुनः स्तीति सा
 धने सिद्धसाधने॥ कार्यकारणयोरेकदेन आधाराधेयत्वात्तावात्॥ एतत्तु कार्येन प्र
 वृत्तीति साधने प्रत्यक्षबाधः॥ अकार्यत्वात् न्यकार्यत्वसिद्ध्या अर्थांतरताचा॥ प्रायेणाभावे स
 र्वजगद्ध्यात्तासिद्धिश्च॥ किंच किंच न प्रपदस्यासत्त्वमापद्यते संसर्गनिषेधो वा क्रियते॥
 नाद्यः दृष्टांतः साध्यः विकलः नोत्तरत्तु पदसंयोगात्तस्यासिद्धत्वात्॥ अथेतत्तु ज
 न्योनः प्रवृत्तीति प्रतिज्ञावात्साध्यः तस्यां शैल्यमपि न स्यात्॥ इति हेतोरसिद्धिः स्यात्॥
 इह तत्तु पुनः इति प्रत्यक्षविरुद्धचेतत्॥ अस्यथा इह न शैल्यानुमानादेरप्रतिब
 धप्रसरेण बाधपरिचाया प्रमोषापातीत्॥ न च प्रत्यक्षस्यानुमानबाधने दृष्टांतपक्ष्या
 मः॥ न च नो नीलिमा अनुमानं बाध्यात्तथा हि॥ मरुत्वात् न न सो रूपं निधि ध्यते अस्या
 रं च कत्वात्॥ स्पर्शरहितत्वात्॥ न तत्र त्रयमपि तत् एव शब्दस्य प्रसंगात्॥ उपजीव्य प्र १४
 त्यक्षविरोधेपरागमस्यापि पराजायः तदा का कथा वराजः स्यानुमानस्य तत्त्वात् पृथगी
 विशिष्टत्वेन इत्येवं विस्तरेण॥ अंशित्वानुमानत्रयः॥ विमते अंशे मिथ्याचेदत्वाच्च इत्थे ५

द्या

वदिति चेन्न॥ अत्र साध्यस्य सत्यत्वे सद्वैतवादिनोऽप्यसिद्धांतापातात्॥ बाधत्वे काला
 त्मयापदि हता स्यात्॥ द्वितीये पर्वते वा नुषंगः स्यात्॥ किंच पक्षात्परमार्थतः परं ब्रह्म अमि
 त्तं निर्विकारं॥ आद्ये तत्रैव मिथ्यात्वमापद्येत द्वितीये तत्रैव निचारो दुर्वारः स्यात्॥ मिथ्यात्वे च
 सदसद्वैतक्षणे चेदं ग्राह्यं॥ बाधत्वं चोपाधिः कस्यापि तत्तत्साधनेन प्रमाणीकृत
 मुपाधिरित्यतः पक्षे न॥ चेदत्वे हेतुत्रयः विमते स्यात्तर्जं दहीनं अतत्वात्॥ गगनवदित्य
 त्रस्यांतर्जं दहीनत्वमपि समुदायस्य समुदायिनोऽनेन चावेनास्माकंसिद्धमेव॥ चेदही
 नत्वमात्रसाधने दृष्टांतस्य साध्यविकलता प्रत्यक्षबाधः प्रपेचो विनिवर्त्तकत्वात् तो
 यदि केनचित् इति श्रुतिबाधश्च दुष्परिहरः॥ अतत्त्वानुमानत्रयः च त्रैलोक्यं विमता
 निशरीराणि देवदत्तस्य जोगयतनानि भोगयतनत्वात्॥ देवदत्तशरीरवत्॥ देवदत्तयज्ञ
 दत्तयोऽनेन मिथ्याचेदत्वात्॥ चंद्रजे देवत्वं॥ विमता निशरीराणि मयैवात्मवैतिशरीर
 त्वात्॥ मच्छरीरवत्॥ विमता निश्चिदाणि मदीयज्ञानसाधनानि इन्द्रियत्वात् मदीयै
 यवत्॥ विपक्षे कल्पनागौरवबाधकमुत्रैवमिति॥ एतदप्युक्तं॥ चेष्टाघनुमितात्प्र
 यतमानादप्रयतमानोऽंशित्वरत्ननुभवविरोधात्॥ न च बाधपरमात्मनः प्रत्यक्षत्वात्॥

नभ्युपगमात्॥ प्रत्यक्षा प्रत्यक्षगुणधर्मजैरस्य प्रत्यक्षत्वा नुपपत्तिर्वाऽस्य सत्यं योगवदि
 ति॥ यतो न केचिद्गुणधर्मो किंचित्कस्य धर्मोऽपरेण निरूप्य इत्यंगीकारात्॥ नापि प्रत्यक्ष
 मत्वात्किंच विषयं बाधकात् नान्योन्यानि नान्योन्यानां चेतनं श्वेतना नो एको बहूनां विदधाति
 कामानु इत्यादि श्रुतिबाधिता न्यनुमानानि॥ सर्वशरीराणां देवदत्तभोगा यतनत्वं साधनेपि
 तत्र स्थितिमात्रसाधने सर्वगतसिद्ध्या अर्थांतरं॥ तन्निमित्तसुखादिभोगसाधनेपि देवदत्त
 स्य तत्पुरुषे प्रवेशमात्रमात्रसाध्या अर्थांतरं॥ देवदत्तस्यैवेति विशेषणाद्दोष इति चे
 द्वा॥ ब्रह्मग्रहाद्विहितेशरीरे॥ अन्यभोगाभावेन तदनावसिद्ध्या अर्थांतरतापरिहारात्॥
 सर्वदेति विशेषणो बाधः स्वस्या रावनावात्॥ जायत्य विशेषणोपि हस्तस्य साध्यवि
 कलता॥ तत्रापि कदाचित्प्रलयग्रहानुप्रवेशसंभवात् दिश्यात्॥ त्रैलोक्ये स्य त्रैलोक्य
 जन्मत्वमुपाधिः तस्यापि प्रकृतसाधने बाध्यत्वमुपाधिः मयैवात्मवन्तीत्यत्र कोह
 मर्थो विविक्षितः किमहंकारः किंतु प्रतिफलितं संचितं॥ किंतु न योतीर्णः साक्षी
 नाथः क्वापि अहंकारस्यात्मानं नभ्युपगमात्॥ हस्तस्य साध्यविकलत्वात्॥ आनात्म
 यात्मवन्तीति प्रतिज्ञा विरोधश्च॥ नदितीयः तत्प्रतिफलितसंविद्ध्यात्मानं नभ्युप

गमेन साध्यविकलत्वात्॥ अप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च॥ अस्या भिसंविद्यमस्य चेतनं
 स्यात्तत्त्वत्वाभ्युपगमात्॥ नरतीयः तदाभिमतस्याविद्यकस्य साक्षिणोऽस्य न्येनाप्रसिद्ध
 ज्ञेयत्वात्॥ यदिसाक्षी श्वरोभिमतः तदासिद्धसाधनता॥ यतो जीवापि स्थिते घपिशरीरे
 पुनियामकतया परमात्मा स्वेवेति संक्षेपः॥ अत्र कश्चित् दृष्टं उक्तं उठपहासं करोति
 आहूये सौगतः कश्चित् जगन्निर्घेति वादिनां॥ मद्रुनाय विक्लवत्राणि जुंज्यंते रुन्निशं
 मया॥ वात्याश्चैते तमो योगाकाक्षे घामतमवैदिके॥ जननोऽयं निवारिणोऽश्चोत्तरं तत्र
 चिंतयतां॥ कश्चिदुक्तं उक्तं सौगतः स्तब्धिष्वो वा अनुमिते विमता न्यदेतकलत्राणि
 मयैव जुंजते जगन्नीत्यालवादि कलत्रत्वात्॥ मत्कलत्रवत्॥ मयैव सकलं कलत्रं विमता
 साध्यं॥ विमता जेदवाद्याः प्रसिद्धनेहापलापित्वात्॥ सौगतवत्॥ तेजसुराः स्तमोयो
 ग्याः वा जगदसत्यवादितात्॥ ईश्वरगुणमलापित्वात्॥ तदैश्वर्यापलापित्वात्॥ तदि
 कृते निर्दकत्वात्॥ सौगतवत्॥ ये एतेषां मतममवैदिकं॥ वेदस्मदतदर्थस्य च धर्मादे
 र्मिथ्यात्वप्रतिपादनात्॥ वाचमतवत् विमतो न येदिकत्वेन व्यवहर्तव्यः वेदोक्तविध्या
 त्यांतीकारित्वात्॥ वाचवत् विमताः दोषुलेया जीवनेहापलापित्वात्॥ सम्मतवो

१६ रुचकयेतेषां जननोद्यमिचारिण्यः प्रपादादिजननीत्वात्॥ कुंडसौगतजननीवत्॥ न
 चसतीत्यहंकप्रमाणविरोधः तेषामापातरमर्पितत्वात्॥ वस्तुतस्तु पराधीनत्वस्य तु सा
 धनत्वात्॥ पक्षतुल्यत्वात् ज्ञानेषामित्यलं मुपहासेन॥ भवेति च त्रणमाः असत्यमिति
 संतेजसादुरनीश्वरतआसुराः स्वयं नृणां जगतः क्षयकारिण इति व्यासस्य तितः सत्य
 आत्मा सत्यो जीवः सत्यं च सत्यं मिथ्यामेवावयवमेवावयव इति भाष्ये वेद्ये॥ मैत्रेयशा
 रदायां च भयं ज्ञानोपसर्ग इति प्रितिज्ञायेदमुदितं॥ अद्यैवान्यमिथ्या तर्कैर्हस्यतेः कुह
 के इजालैर्वैदिकेषु परिष्ठातुमिच्छेति॥ ते सह न सं वक्षेत्॥ प्रकाशया ये ते तत्पराः अस्वर्या
 मर्त्य इति॥ नैरात्म्यवा दकुहैर्कैर्मिथ्याहं तर्ह तु निःश्राम्य हो को न जानाति वेदविधौ तत्र
 मरुदिति॥ अत्र वैदिकेषु परिष्ठातुमिच्छेतीति ज्ञापकादहं त वादि न न एवाभिप्रेताः
 न तु बोधाद्याः न हिते वैदिकेषु परिष्ठातुमिच्छेति॥ ननु तद्वैतवा दिसं प्रतिशंकराचार्य
 यैः प्रवर्तितं॥ कथं श्रुत्या निबिध्यत इति चेन्न॥ मैत्रेयं॥ जालिशब्दभाषिणाः समया
 नो प्रवाहो न नादित्वात्॥ नद्याधुनिको मायावादः॥ ईशेनाशो गन्मिथ्या न प्रयोगगुरुरि
 त्यपि॥ एक आत्मा पुमर्थश्च कामाथश्चाविना न हि॥ एवमादि विरुदा निवचना न्यययु

उ

१७ त्वयः प्रमाद्यैर्बहुभिर्ज्ञेयाः अज्ञासा इति वैदिकैः रितित्वा सस्य तितः॥ ननु पुराणे स्वयं प्र
 मजोरथो यचेति॥ स्वप्नसामं जगतः श्रूयते तदनिस्तत्वादिसाम्पादिकं मः अनित्यत्वचि ति
 कारित्वप्रारंभे आदिरूपतः स्वप्नसामं जगतो न तु बो धनिवर्त्यता॥ सर्वज्ञस्य यतो
 १८ विज्ञेः सर्वदैतत्प्रतीयते॥ बोधा सहंततो नैतत् किं त्वाज्ञा वशमस्य॥ इति परमोपनिषदि
 निर्णीतत्वात्॥ एवंपुराणे जगद्वत्तं असन्माया मय मिति ईश्वर प्रज्ञा निर्मितत्वादेवो
 च्यते॥ तथा निर्वचनश्रवणात्॥ रूपाविति धातोस्तु पूर्ववगतवत्सदा॥ स्थितेर्ब्रह्म
 मित्युक्तमनंतं परिणामतः प्रकृति प्राकृतं प्रोक्तं असत्तदंशु च संस्तः त्वतः असतो बुद्धिग
 म्यत्वादसत्यमिति चे च्यते॥ प्रज्ञा वि निर्मितं यस्मात् अतो माया मयं ज गत इति न क्वा
 पि विरोधः शंका योगश्च॥ विश्वं माया कल्पितं कल्पकेन दृश्यमानत्वात्॥ यद्यन्माया क
 ल्पितं न तत्तत्तेन साक्षात् क्रियते॥ यथेन्द्रिजा निकं माया विनेति॥ अन्यथा अदृश्यकल्पना
 प्रसंगात्॥ एवं बोधे दमाया मयं जगदिति॥ माया वित्वाभिप्रेते न दृश्यमानत्वात् न यदे
 वेतदेवं॥ यथेन्द्रिजा लादिकं माया विनेति॥ न च माया विनो माया दृश्यते विश्वमीतुः॥ १७२
 सदा पश्यति तेनेदं मायेत्यवधार्यतां॥ अपरोक्षं शो मिथ्या दर्शनं न कचिद्नवेत्

१७

सर्वपरोक्षविधिषुः विश्वदृक्त्रैतन्मवेति ब्रह्मांशे ॥ प्रयोगस्तु विवाहं दूषणं नरोपि तं ॥
 सर्वस्मिन्नाभिधिरानापुरोक्षज्ञानवता दृश्यमानत्वात् ॥ यदेवं तदेवं ॥ यथोक्तविधवत् ॥ त
 त्वविदा दृश्यमानेन कुंजः स्तत्राशेषितः इति ॥ अथवायत्रैवं तत्रैवं यथाशुक्लावाधरोपि
 तं रजते उत्तरीत्याशु क्रिदृशिनानुदृश्यत इति ॥ अधिष्ठानासाधारणाकारयाद्यात्म्याप
 रोक्षज्ञाने पि नृत्ता निवृत्तौ कदाप्य निवृत्तिवर्षगा स्यादिति ॥ ननु सत्यमवाधं तदस्य
 मिथ्येति विदुस्संमतिरस्ति ॥ तर्हि विश्वस्यापि सत्यत्वे कथं सत्यं विज्ञानमनंतं ब्रह्मेति
 लक्षणं कथ्यते ॥ मुक्तात्मा मुक्ता नियतत्वात् सत्यमिति ब्रह्मलक्षणं युक्तं ॥ यथोक्तं घणं स
 गये अरुमप्रपाठके ॥ तस्य वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ तानि हानि वा एतानि त्री
 णि अक्षराणि सत्तरीयमिति ॥ तद्यत्सत्तु न रम्यं तं अथप तितन्मत्सं अथप धं ते नो जे
 य छति ॥ तस्मात्सत्यमितीति ॥ ननु यस्मात्परं नापरि मस्ति किं चिदुपस्था त्राणी योन त
 जायोस्तिक श्रिक्त ॥ कस्तु श्वकृद्भोदिविति एते कस्तेने दं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ॥ अस्यां
 श्रुतौ परापरयोक्तृयोरपि ॥ प्रतिषेधः श्रूयते ॥ मैवं ॥ तेने दं पूर्णमिति ॥ वाक्यशेषः
 विशेषात् ॥ इदं श्रुत्वा भावे किं तेन पूर्णं स्यात् ॥ यस्मात्परमेश्वरात् परममुत्कृष्टं वस्तु ॥

नास्ति ॥ पुनरुक्तमस्त्येव ॥ तच्च किंचिदत्यमित्यर्थः ॥ यस्मान्नीलीप इत्यत्र न भोदिः प्रयोग
 तत्रय निषेधो गृहीत एवेति ॥ तथा चेश्वरात्कं उत्कृष्टं वस्तु नास्त्यपल्लवं न जगदस्त्ये
 वेति सिद्धं ॥ विश्वमिथ्यात्वमुक्तं ॥ स्त्वाभासा एव ॥ इशोनीशो जगन्मिथ्यो न पश्यो गुरु रि
 त्यपि एक आत्मा पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हि ॥ एवमादि विरुद्धा निवचना न्यथ
 उक्तं ॥ प्रमाणैर्बहुनिर्जयाः ॥ अनासा इति चेदिकैः ॥ वेदवेदानुसारेण विरोधेन्या
 र्थकत्वेना ॥ इतराणि विरुद्धा निप्रलंभे जात्यापीति व्यासस्मृतिः ॥ ननु भुत्या अनिर्वचनी
 यं वस्तु प्रतीयते ॥ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं त्रिसी ज्ञेनो व्योमापरो यदीत्यत्र च प्रल
 ये स दसदना वप्रतीयते ॥ सामाख्येति दा विद्यमानस्या दस्य सत्त्वा सत्वप्रतिवेधात्परि
 शेषतो अनिर्वच्यत्वावगमात् ॥ मैवं ॥ यदिकं प्रलये अविश्रितस्य अनिर्वच्यत्वस्यात्
 द्यानी दवा तस्य धेयते देकं तस्माद्दान्यनपरः किंच नासेति ब्रह्मणो तिसं चि हितत्वात्
 स्या निर्वच्यत्वस्यात् ॥ किंच तदानी मिति व्यर्थं सर्वानिर्वच्यत्वात्तमसः असं चार्सी हि
 त्यपि व्यर्थं मेव प्राप्तावात् ॥ तस्मान्मठानामेवं व्याख्याने ॥ तर्हि श्रुतं कोर्थस्त्वन्यते ॥ प्रल
 ये असत् अर्त्तं वा तं तदित्येनासीत् ॥ तच्च मर्तं प्रथित्यते ते जो रूपं न आसीत् रजः श

१६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

ति। तेन न तावदुपाधिना लभ्यते प्रपञ्चः इत्याह ॥ प्रपञ्च इति ॥ नेदप्रपञ्चो यदि विधे त
 लयेत तर्हि निवर्त्तते ॥ औपाधिकस्य निवर्त्तनियमात् ॥ न च मोक्षे निवर्त्तते ॥ तस्मात्
 दिरेवायं ॥ यदि जज्ञादि नेदो नश्ये ततर्हि जीवस्पृहात्वाधायतिदित्याद्यनि।
 सं ॥ इत्येव ॥ ननु जीवेशो नित्यत्वात् नेदस्यानादित्वं युक्तं ॥ जज्ञानं नेदः कथं नित्यः
 स्यात् ॥ अत आह ॥ मायामात्रमिति ॥ नेदे हि स्वरूपं धर्मिणः ॥ प्रकृतिर्नित्या तन्मात्रं ने
 ते कथं नित्यं न स्यात् ॥ यदामायेति ॥ नगवत्प्रज्ञातयाज्ञातत्वात् ॥ इदित्याचनं नेतं नि
 वर्त्तकं त्वबाध्यमेवेत्यर्थः तर्हि नेतः सर्वजावानामित्यादिव्यपदेशः इत्यत उक्तं नेदं नेतं प
 रमार्थतः ॥ उत मोक्षं च लोपेत्वा नेदं ॥ तस्मात्तुलोपनिमित्तावापञ्चमी ॥ उत माधर्मी श्वरम
 पेक्ष्य इत्यर्थः नापि कल्पितो नेदः इत्याह ॥ विकल्प इति ॥ यदि केनचिदज्ञानादिना कल्पि
 तो नेदः स्यात् तर्हि निवर्त्तकस्य बाधनियमात् ॥ न च बाध्यते ॥ तस्मान्न कल्पित इ
 ति ॥ अयं नेदः सत्यतावाद् उपदेशात् ॥ सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं नेदेत्यादि उपनि
 षत्सु उपदेशात् ॥ स आत्मा तत्त्वमसि उपदेशाच्चावसीयते ॥ तर्हि मायिनो कथं नेतं

२० याः श्वानुचितत्वात् ॥ वर्तमाने सत्तांगं हंतुं प्रत्यक्षं बाधाभावमेव साधयति ॥ न हि विनाशो बाधः
 किंतु कालत्रयसत्ता निषेधः ॥ न ह्येकस्मिन्नपि काले सतः संभवति ॥ असति च बाधके प्रत्यक्षेण बा
 ध्यत्वलक्षणं सत्यत्वं प्रते ॥ स्वातः प्रामाण्यादिति साक्षी च यथार्थस्वभावः न हि साक्षिः सिद्धसुख
 ग्धि दुःखद्वैतकश्चित्संशयः ॥ नापि विपर्येति ॥ न ह्यसति सुखे सुखं भवति ॥ तद्विषयस्य मिथ्यात्व
 साधने तद्बाधो दुर्बलः स्यात् ॥ आगमैक सिद्धस्य सार्गपवर्गादेरनुमानेन बाधे अतिप्रसंगः ॥ स्यात्
 ३० २ वैयासयोगे तत्रापि सुखे वा प्रसज्येत ॥ ननु कीदृशी सत्यता ॥ सार्गपवर्गादेरागमे न ग
 ल्यते ॥ ब्रह्मणो या इकुतादगे वेति संतोष्य किंच ॥ किंच संसत्य मितियथा प्रत्यक्षा श्रुतिः न तथा
 विश्वमिष्येति च्चा प्रिष्य संश्रूयते ॥ ननु त्रकीदृशं सत्यत्वमुच्यते ॥ त्रैकालिका बाधत्वलक्ष
 णमिति ब्रह्म व्यावहारिकसत्यत्वं किं न स्यादिति चेत् ॥ हंत पारमार्थिकसत्यत्वमपि व्यवहारयो
 ग्यमेव ॥ तत्रैव विध्य कल्पनाया निर्मलत्वात् ॥ विवरणविडंबने निराकरिष्यमाणायाश्च ॥ अ
 तो तत्कल्पनायाः निर्वीजत्वात् ॥ अन्यथा ब्रह्म सत्यत्वमपि व्यावहारिकमात्रेण चेति सूत्रचर्चं स्या
 त ॥ तस्मादादिप्राप्त्या तर्कश्च प्रसक्तं मिथ्यात्वनिषेधेन प्रत्यक्षा विषयीकृतं पारमार्थिकसत्य
 त्वमेव श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः प्रतिपाद्यत इति संक्षेपः ॥ ननु विश्वस्य सत्यत्वे किंच मागे ॥ प्रत्यक्षं

तावत्स्वविषये सत्तु घट इति प्रतीतेः ॥ ननु शक्तिरजतस्यापि प्रत्यक्षेण प्रतीयत इति चेन्न ॥ तस्य
 प्रत्यक्षा श्रुत्यात् ॥ तदपि प्रत्यक्षं युक्तज्ञानत्वात् ॥ तदपि बाधत्वात् ॥ प्रत्यक्षं वर्तमानार्थमात्र
 ग्रहक मिति चेत् ॥ अस्तु न हि विनाशो बाधः किंतु कालत्रयसत्ता निषेधः ॥ न ह्येकस्मिन्नपि काले स
 तः संभवति ॥ असति च बाधके सतः प्रामाण्यात् ॥ विषयस्य निर्बाधः ॥ सत्यत्वं सैव ॥ त्रीति ॥
 अस्तु ननु मानमेव प्रत्यक्षस्य बाधकमिति चेत् ॥ केवलानुमानस्य ॥ प्रत्यक्षविरोधेन प्राप्तर
 णावरुस्य प्रत्यक्षविरोधात्तमत्वात् ॥ अन्यथा इह न शोभते ॥ मापि तदुल्लंघनादि प्राप्ति बाधकं
 स्यात् ॥ यद्यप्रत्यक्षविरोधात् प्रत्यक्षसंज्ञा इति तदा कावा तति दुष्य जीविनो नराकस्यानुमानस्य
 नशो नैत्यं तु ॥ पंचाकरणन्यायेन सत्यमेवेत्युक्तं ॥ प्रतीक्षा वस्य सत्यत्वे विकरणा विडंबनाव
 सरेव ह्यामः प्रादेशमात्रश्च ॥ इति प्रत्यक्षा ज्ञास एव ॥ रला दोषयस्त्वत्वात् ॥ निर्दुष्यस्य
 प्रत्यक्षस्य काष्ण बाधात् ॥ अतं विस्तरेण ॥ सर्वज्ञानां प्राप्ताप्यग्राहकः साक्षी यथार्थग्रा
 हक एव ॥ नो चेद्देहागमप्राप्ताप्यनसिध्येत् ॥ तेन च स्वविषयस्य सुखादे सत्यत्वमवसायते
 न च साक्षानुभवस्य कापि बाधो स्तीति शास्त्रे ॥ अथैनमाहुः ॥ सत्यकर्मैतिसत्यत्वे द
 विश्वमसौ सजत इत्याद्युपनिषद्भिः विश्वसत्यत्वमवगम्यते ॥ व्यावहारिकसत्यत्वमेवोच्य

२१

तदिति चेन्नैवं ॥ एतत्कल्पनायाः निर्वीजत्वात् ॥ व्यावहारिकपक्षभावाच्च ॥ न हि कृत्वा बाध्योऽर्थो विपर्य
 ते ॥ अन्यथा अतिप्रसंगात् शुद्धतर्कणां च सर्वत्र चारात् ॥ तथा ह सन्नकारः कामाच्च नानुमाना
 चेत्ता ॥ तर्कप्रतिष्ठापनामिति ॥ तद्विहित्वा शून्यवादाच्चैव ॥ दोषोऽयं ॥ विमतं प्रत्यक्षमिच्छा
 ज्ञानत्वात् शुक्तिरजतज्ञानवत् ॥ एवं चावत्वात् सर्वार्थत्वादित्यादि प्रयोक्तव्यं ॥ न च बाधकज्ञा
 नेऽपि चारः स्वरूपेणाभिध्यातस्यापि यथा र्थसाधकत्वाभ्युपगमात् ॥ न च ज्ञानं तदिति अनु
 भवविरोधः व्यावहारिकसत्यत्वेन तदुपपत्तेः ॥ सर्वार्थबाधेऽपि धुर्यस्य आगमे तद्विपर्ययसर्वज्ञे
 न विज्ञानमुपशब्दत्वात् ॥ न च बाध्यत्वमुपाधिः तस्यैव साध्यत्वात् ॥ न च सत्यज्ञानमिति श्रुतिवि
 रोधः असद्वैक्यमयभासिदित्यादिवाक्यसमर्पकतया सांख्यव्यावहारिकसत्यानुवादपरत्वात्
 श्रुतेः ॥ न चादेतत्कृतिविरोधः तास्मादुपासनापरत्वात् ॥ तत्वावेकत्वात् नगीरी ॥ तत्वावेक
 मसदेवेदमयभासिदित्येवं वाक्यनिषेधकं ॥ प्राप्तिस्तु लोकतोऽपि वादितम् ॥ अतिमिदं ब्र
 ह्मसद्भावो निर्वीध्यत इति सुवचसात् ॥ तस्मादिशेषपरिहाराभावात् पक्षपातं विहाय प्रा
 माणिकरीत्या व्यववर्तव्यं ॥ सर्वाणि प्रमाणितत्वावेकं एकान्येव ॥ यत्र बाधः न तत्र माया ॥
 तथा च प्रत्यक्षस्य वर्तमानार्थग्राहीत्वात् ॥ दुर्यहं विश्वसत्यत्वं सा शकं वा स्वजन कुत

३६

२१

कैरुपपुनं च ॥ तदागमेन कालत्रया बाध्यरूपनिःशंकं पारमार्थिकं विश्वस्यत्वं ब्रह्मसत्य
 त्ववत् न गच्छति ॥ प्रतिपादयतीति सर्वमनवद्यं ॥ अथ प्रपञ्चसत्यत्वेऽनुमानानि ॥ नि
 मंतधर्मादिकंसत्यं ॥ अतिप्रतिपाद्यत्वात् ॥ सत्यमबाध्यं तदसत्यमिति विदितं ॥ पार
 मार्थिकसत्यत्वस्य साधना च सिद्धसाधनता ॥ उपनिषदर्थस्य उच्यते च बाध्यत्वोपपत्तिरात्
 न साध्यसाधनविकलतापि ॥ चोदनालक्षणाद्यर्थो धर्म इति न्यायान्नायमसिद्धः बाध्यस्य शुक्ति
 रजतोऽपि प्रमाणविषयत्वान्न विरुद्धो नाप्यनैकांतिकः अपौरुषेयवेदार्थस्य बाधयोगादिति वि
 मतं जगदबाध्यं तु प्रतीतिभासिकेतरत्वात् तदवत् ॥ व्याप्यस्य पक्षेऽमितत्वान्न सिद्धिः विपक्षे त्व
 विद्यमानत्वान्न नैकांत्यादि ॥ स पक्षे विद्यमानत्वान्न बाध्यवसितः ॥ आत्मत्वमुपाधिरिति चेन्न
 तस्यैवात्रिरूपणात् ॥ न तावदज्ञानत्वात् तदेव शून्यस्य ज्ञानस्यापिशून्यत्वात् ॥ न देज्ञानं ज्ञे
 यशून्यत्वादघटवदिसुमानात् ॥ नापि ज्ञानाश्रयत्वं ॥ तस्यानंगीकारात् ॥ नापि सामान्यवि
 शेषः वास्तवस्य परासंमते ॥ कल्पितस्य तस्यैवैकैव विज्ञानत्वात् ॥ आत्मशब्दस्य ना ना
 र्थत्वात् ॥ आत्मशब्दवाच्यात्ममपिनो प्राधिपति ॥ न च स्वप्रकाशत्वमुपाधिः पक्षेऽपि
 पिसत्वात् ॥ स व्यवहारे स्थातिरे किं विदंतरानपेक्षित्वं स्वप्रकाशत्वमिति चेन्न ॥ आ

त्मनोपदितीयत्वादिस्वव्यवहारेवेदोतजनितस्वव्यवहारदिसंविदंतरापेक्षणात् ॥ परमात्मनश्चा
नुमानगम्यत्वादिति ॥ नैव जगत्सत्यत्वादिसिद्धमायावाध्यं ॥ तेषां तद्विधानपरत्वात् ॥ अनुमानानां प्र
गेरनिरस्तत्वात् ॥ श्रुतिः बाधिका नास्तीत्युक्तं ॥ न हि कालत्रयनिषेधः प्रपंचस्य क्वापि श्रूयते ॥ प्र
त्यये ध्वंसस्तस्य सत्यस्यापि स्यात् ॥ ज्ञानात्रिभूतिः श्रुतिसूत्रेव दत्तः निधत्ते रुदयग्रथिरिति श्रुतिः
ततश्चिगमउत्तरपथयधियोरन्वेषविनाशोऽतिसूत्रे ॥ अनुमानेन बाध्यत्वं साध्यत इति चेन्न ॥
विश्वसत्यमिति त्वाधादितिसर्वमनवद्यं ॥ विमतं सत्यं प्रमाणदृष्टत्वात् ॥ परमेश्वरवत् ॥ न च सा
ध्या निरुक्तिः ॥ अबाध्यताया साध्यत्वात् ॥ तस्याश्च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ॥ न प्रसिद्धिप्रमाणता ॥
ननु किं हि प्रमाणदृष्टत्वं ॥ तात्त्विकप्रमाणादृष्टत्वं अतात्त्विकप्रमाणादृष्टत्वं ॥ नाद्यः अस्माक
मसिद्धेः ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणानां तत्त्वावेदकत्वात् ननु प्रमाणता ॥ न द्वितीयः तत्त्वासिद्धिरिति
चेन्न ॥ प्रमाणामतत्त्वावेदकमिति व्याहृतेः ॥ प्रत्यक्षादिकंतत्त्वावेदकं ॥ प्रमाणात्वात् ॥ श्रुति
वत्प्रपंचः स्तत्त्वावेदकप्रमाणादृष्टः संप्रतिपन्नश्चातिपक्षार्थतरत्वात् ॥ प्रत्यक्षादि किंच त
त्त्वावेदकत्वाच्चैतत्त्वावेदकत्वादिविशेषानवध्यप्रमाणादृष्टत्वं हेतुः किं न स्यात् ॥ न चा
साधारणः आत्मनो वेदोतजनितो वदितिव्याप्यत्वांगीकारात् ॥ प्रपंचः सत्यः ईश्वरदृष्टः ॥

त्वात् ॥ सर्वापरोक्षविद्विष्टः विश्वदृक् तत्र तन्मयेति ब्रह्मांडवचनात् ॥ नासिद्धादिशंकेति ॥ ईश्व
रसत्यत्वानेगीकारे निरीश्वरवोद्भावात् ॥ स्मात् ॥ पृथिवीर्ध्वस्य अपरोक्षव्यवहारविषय
त्वे सति प्राप्तिभासिकेतरतरत्वात् ॥ आत्मवदिति च ॥ अर्थक्रियाकारित्वं च सत्यत्वे हेतुः न द्वाये
पिताशुक्तिरजतालया ॥ अर्थक्रियावृत्तिः ॥ नापि बाध्यधर्मादृक् ॥ सिध्यतिः ब्रह्मणोऽप्य
अर्थक्रियाकारित्वाभावे जन्मादिसूत्रविरोधः अज्ञानसिद्धिः श्रूयते साक्षिणोऽप्येते ॥ अज्ञानवशा
देवेति वदता अन्योन्याश्रयः स्यात् ॥ न च खान्ध्याभासयोगो व्यभिचारः पक्षसमत्वात् ॥ नापि प्रतिवि
वेक्यविचारः विचरणा विडम्बने प्रतिविंबसत्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नयहेतुत्वं ननुः सर्वे स्तीति चे
न्न ॥ तत्र सर्वज्ञानस्यैव नयकं पादिजनकत्वात् ॥ ज्ञानस्वरूपस्य च सत्यत्वात् ॥ ननु किं ज्ञानमात्रं
अयज न कं उक्तार्थं विशेषितं ॥ आद्ये सकलज्ञानानां नयकं पादिजनकत्वप्रसंगः द्वितिये सर्वस्या
पि तज्ज्ञानकत्वप्रापन्नमिति चेन्न ॥ ज्ञानप्रत्यर्थस्योपलक्षणत्वात् ॥ न हि चित्रगुणश्च ॥ श्रुति
मायोपानं प्रति ॥ नापि कुर्यात्तत्त्वकर्षणो कुर्याद्विद्वत् ॥ नापि स्वर्गकाममादिभिर्यागसाधन
त्वे स्वर्गस्यापि स्वप्रतिसाधनत्वमस्ति ॥ परस्परश्रयत्वापातात् ॥ ज्ञानोत्तरेष्वित्येव प्रतियोगित्वे
चासतोपि बोद्धव्ये वा स्तीतिसंक्षेपः विमतो जेदः परमार्थतो सत्यः प्रतीयमानत्वे सति ब्रह्मणोऽप्य
ज्ञाना

६
 दबाध्यत्वाधमानत्वात्॥ आत्मवत् नित्यमबाध्यमानस्यात्मनो ब्रह्मज्ञानादबाध्यत्वमस्येवेति न
 साध्यसाधनविकलेता॥ न च वाच्येकापि प्रतीतिर्नास्तीति सर्वव्यवहारविलोपप्रसंगात्॥ न च
 हेतवादिनापि स्थित्वांतयोर्द्वयदुष्ययोर्बिधाविधयोस्तपत्तीजनमोर्विचकोने व्यते॥ अथ
 अस्ति चेदने प्रतीतिः किं निष्कारणा किं निर्विषया किं वा बाधितविषया॥ नाद्यः कार्यस्य का
 रणावश्यं भावात्॥ न द्वितीयः निर्विषयत्वेना नत्वव्याघातात् न नीतीयः बाधा दर्शनात्॥ न हि घ
 टादिनेद निवेधात् प्रत्यक्षमागमं वा प्रतीतिः॥ नेह नानेति श्रुतिस्तु स्वरूपगतनेदवर्जने तात्पर्यमु
 क्तं॥ एकमेवेति अद्वितीयमिति श्रुतेश्च समासमधिकसाहि स्येतात्पर्यं॥ न तु सजातीयविजाती
 यनेदवर्जने॥ यथोक्तं॥ यथाचोत्तमपः संघाद्वीतीयोत्रैकजः इति तुल्यमपत्तिनिवरण
 परंवचः न तु तत्पुत्रतद्व्याप्तकलत्रादिनिवारकमिति॥ अग्रइति कालादेसत्वावगमाच्च किं
 च बाधकप्रमाणं॥ किंच बाधकप्रमाणं किंचेदस्यैव किंचावश्यं कस्यचित्॥ नाद्यांति प्रोविशेधा
 भावात्॥ न द्वितीयः॥ नेदस्यैव स्थिरीकरणात्॥ नेदज्ञाकोपि नेदद्विनिच एव सिध्यति॥
 अन्यथा तदसिद्धेः सर्वप्रमाणं रवतु प्रमाणा नासविषया तत्त्वविषयं व्याव तमेव व्यवस्था
 पयति॥ तथाच दुस्त्यजो नेदः॥ मोक्षेपि नेदस्यैव तत्त्वात्॥ सत्यो नेदः सहब्रह्मणा विपश्चिते
 क

हेतिसहात्त्वमास्पृष्टनेदवगमादनेदसिद्धिः॥ अयं नेदः प्रवचः सत्यः प्रामाणिकत्वात् ईश्व
 रवत्तत्त्वमयव्यतिरेकी॥ अयं नेदः स्वस्वेतरवृत्तित्वान्नोक्ता तावाध्यनिष्ठाधिकरणमेव त्वात्॥
 आत्मवत्॥ ननु प्रवृत्तित्वान्नावादेः पुनस्तद्वानित्युक्त्या व्याघातः पक्षेतरवृत्तित्वान्नोक्ता तावाध्यनिष्ठा
 विशेषणं स्यात्॥ उच्यते॥ ननु प्रवृत्तित्वान्नोक्ता तावाध्यनिष्ठा विशेषणं त्वेदुर्वा रौस्तइति॥ मैवं॥ यथापक्षव
 त्ति धर्मे पुपक्षवृत्तित्वं धर्मा यथा च पक्षेतरवृत्तित्वं धर्मे पुपक्षेतरवृत्तित्वं धर्मः॥ एवं पक्षे तदितरस्य
 न्वर्तते पुपक्षवृत्तित्वं नाम धर्मः तदसंताजावस्वस्वेतरवृत्तित्वान्नोक्ता तावाध्यनिष्ठा
 तरवृत्तित्वान्नोक्ता तावाध्यनिष्ठा निष्ठास्तेन स्वस्वेतरवृत्तित्वान्नोक्ता तावाध्यनिष्ठा
 धर्मवानुपक्षइति प्रतिज्ञार्थः स्यात्॥ तथाच न व्याघातः प्रत्यक्षमागमेति अबाध्यनिष्ठा धर्मस्यै
 सिध्यापि प्रतिज्ञावाक्यस्योपपन्नत्वात्॥ न च प्रसिद्धविशेषणत्वं॥ पक्षमात्रं निष्ठा धर्मस्य ता
 भावपक्षान्मोक्षान्वावयोपक्षव्यतिरिक्तवाध्यावाध्यनिष्ठा पक्षोऽन्यवादि सिद्धत्वात्॥ अयंच मे
 यत्वादि तिहेतुः स्वस्वेतरवृत्तित्वान्नोक्ता तावाध्यनिष्ठा धर्मवत्वं पक्षे अवगममं नृ॥ अबाध्य
 मंतत्राव्यवगमयति॥ एवं घटपटादिकं प्रत्येकं अपक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यं॥ १०॥ अयंच नेदः॥
 अबाध्यत्वात्पताजावयववृत्तेतधर्मत्वान्नोक्ता तावाध्यनिष्ठा धर्मवत्वं पक्षे अवगममं नृ॥ अबाध्य

२४

ति

धत्वात्पंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः तेन बाध्यत्वात्पंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः तदुत्तं
 तंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 ध्यत्वव्यतिरिक्ततद्धर्मत्वरहिताधिकरणमेयत्वात्॥ सम्मतवत्॥ अत्र लाऽबाध्यत्वव्यतिरिक्ततद्धर्मेषु
 अबाध्यत्वव्यतिरिक्ततद्धर्मत्वेनामधर्मः ताऽहितश्च पक्षव्यतिरिक्ततद्धर्मत्वेनामधर्मः॥ तत्र प्रथमपक्षे
 नोपसर्तुं शक्यः पक्षे द्वैविध्यवर्तत इति व्याघातात्॥ तस्मात् द्वितीयपक्षे बाध्यत्वं पक्षे सिध्यति
 अयं प्रपंचः सुप्रतिपन्नैतद्धर्मत्वात्ताकांताधिकरणमेयत्वात् सम्मतवत्॥ अत्र च संवृत्तिपक्षे त
 धर्मेषु संवृत्तिपक्षे तद्धर्मत्वेनामधर्मः तदुत्तं तश्च पक्षव्यतिरिक्तो अबाध्यप्रतिपन्नमबाध्यत्वं धित
 वा॥ प्रथमो व्याघातत्वात् न पक्षे सिध्यति॥ तेन पक्षे विप्रतिपन्नमबाध्यत्वसिद्धिरिति॥ अयं ने
 दः॥ नेदत्वात्पंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 ध्यत्वव्यतिरिक्ततद्धर्मत्वरहिताधिकरणमेयत्वात्॥ घटवत्॥ नेदत्वात्पंताभाव
 बाध्यत्वान्यतरः नेदत्वात्पंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 ध्यत्वव्यतिरिक्ततद्धर्मत्वरहिताधिकरणमेयत्वात्॥ यदा स्मृतं न्यतः अयं पक्षः एवं निष्पत्तिस्तंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 करणमेयत्वात्॥ सम्मतवत् अयं पक्षः एतदुत्तं न्यतः ताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 वान्यतमरहितः मेयत्वात् सम्मतवत्॥ अत्र च एतदुत्तं न्यतः ताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा

२४

तत्त्वव्याहृतमिति अबाध्यत्वात्पंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 ध्यतीत्यबाध्यत्वसिद्धिः अयं प्रपंचः एतन्निष्पत्तिस्तंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 एतन्निष्पत्तिस्तंताभाववदुत्तयोये एतद्धर्मः पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 दत्वात्॥ तस्माद् द्वितीयपक्षे तद्धर्मत्वेनामधर्मः ताऽहितश्च पक्षव्यतिरिक्ततद्धर्मत्वेनामधर्मः॥ तत्र प्रथमपक्षे
 विस्तरेण॥ अनिष्टसाधनत्वज्ञानात् निवर्तमानत्वे रूपे ज्ञानेन निषेधत्वं प्रपंचस्यास्तीति चेत्
 नैवं बोधः न ह्येवं श्रुतिस्तत्रैव दत्तः किंतु सत्यं स्वलाबधना शमेवेत्येव पक्षे न॥ एवं सत्य
 स्पविश्वस्य परमार्थतः कर्ता परमात्मा इति परमोपनिषदितथा श्रूयते॥ असत्यमाहुर्जगदेत
 दज्ञाः शक्तिरूपरेवेन विदुषां हि यस्मिंस्वरूपी जगदेतदीदृक् सृष्ट्वात्मभूस्तत्कर्ममहा
 त्मा विमतं सत्यं तु यं प्रातिनासिकेतरपक्षव्यतिरिक्ततद्धर्मत्वेनामधर्मः॥ तस्मात् द्वितीयपक्षे तद्धर्मत्वेनामधर्मः
 त्यमिति सदा तावाक्तात्वात् पक्षे साध्यते स च पक्षे अबाध्यत्वमनुनिगम्यनशक्योधिकृतं यथा अबा
 स जत इत्यादि स्यात् जगतो न तु बोध निवर्तता॥ इति परमोपनिषद्वचनेनैव निर्याया
 त॥ तथा सत्त्वं विद्युधर्माच्च न स्वप्नादिवत् इति सर्वशास्त्रे निर्णीतं॥ यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते॥ जन्मा धस्य मृत इत्यादि निरवसितं चैवमित्यर्थं विस्तरेण॥ ॥ श्री॥
 ननु पुराणे स्वप्नादिसाम्यं जगतः श्रूयते तस्य अनित्यविकारित्वपातं त्र्यादिरूपतः स्वप्नादिसाम्यं

558

२६

वा० र० नावली माधवा नां द्वैतार्थप्रतिपादिका